

O'ZBEK VA KOREYS TILLARINING FONOLOGIK XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743520>

ELSEVIER

Publisher of Advanced Research Scholars

Bobomurotova Sadoqat Mirzayevna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Koreys tili nazariyasi va amaliyoti
kafedrasini o'qituvchisi

Abstract: So'ngi paytda koreys tilini o'rganish yoshlar orasida tendentsiyaga aylandi va bu holat tobora kuchaymoqda. Bizga ma'lumki til o'rganishda eng muhim narsa talaffuzdir. Faqat to'g'ri va ravon talaffuz kishilar orasida samarali muloqotni ta'minlaydi. Hozirgi axborot texnologiyalari asrida tarmoq orqali koreys tilini o'rganish osonlashdi. Biroq, ijtimoiy tarmoqlarda koreys tilini o'rgatuvchi videolarning notekis sifati koreys tilini o'rgatish uchun katta muammo tug'diradi.

Ushbu maqolaning maqsadi koreys va o'zbek tillari o'rtasidagi fonologik harf o'zgarishlari xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish, o'xshash va farqli jihatlarni o'rganish va bu orqali koreys yoki o'zbekcha so'zlarni tushunishga yordam berishdir.

Keywords: Singarmonizm, assimilyatsiya, metateza, fonetik moslashtirish, eliziya, aferezis, sinerezis, dissimilyatsiya, fuziya, akkomodatsiya, apokopa.

About: FARS Publishers has been established with the aim of spreading quality scientific information to the research community throughout the universe. Open Access process eliminates the barriers associated with the older publication models, thus matching up with the rapidity of the twenty-first century.

Received: 16-03-2023

Accepted: 17-03-2023

Published: 22-03-2023

Fonema so'z va morfemalar ichida yashaydi. Shu bois, fonemalar so'z va morfemalarning ichida diskret element sifatida o'zaro sintagmatik munosabatda bo'ladi. Har bir tilda so'z va morfemalarning ma'lum fonetik struktura tiplari mavjud. Ammo bu masala shu vaqtga qadar tilshunoslikda yetarli o'rganilmadi. Shu bilan birga, ma'lum so'z bir necha morfemalardan tashkil topishi va ma'lum morfema turli morfemik qurshovda turlicha allomorflar sifatida yuzaga chiqishi mumkin. Masalan, qizil+ar-qizar (il-Sh), sarig'+ay-sarg'ay (i- Sh), bilak+i-bilagi (k-g) kabi so'zlarda qizil-qiz, sarig'-sarg', bilak-bilag morflari bir morfemaning ma'lum pozitsiyaga xoslangan turli variantlaridir. Bu o'rinda fonema almashinuvlari hech qanday fonologik funktsiya bajarmaydi.

Tilshunoslik tarixida tovush almashinuvi nazariyasining ishlanishida I.A.Boduen de Kurtene va N.V.Krushevskiyalar alohida o'rin egallaydi. Ular tilshunoslik tarixida birinchi bo'lib tovush o'zgarishlari va almashinuvlarini birbiridan farqlab o'rganadilar. I.A.Boduen de Kurtene tildagi barcha tovush almashinuvlarini ikki kategoriyaga bo'ladi:

- 1) Kombinator xoslangan alternatsiyalar;
- 2) Traditsiyaga asoslangan alternatsiyalar.

U birinchi tipdagi alternatsiyalarni fonetikaga, ikkinchi tipdagilarni esa morfologiyaga kiritish lozimligini tavsiya qiladi.

Tovush o'zgarishlarini, avvalo, unlilar o'zgarishi va undoshlar o'zgarishiga ajratish maqsadga muvofiqdir. Unlilar o'zgarishiga unlilar reduksiyasi, unlilarning cho'zilishi, unlilar labializatsiyasi, unlilar delabializatsiyasi singari hodisalar mansubdir.

Assimilyatsiya

Turkiy tillarda, xususan, o'zbek tilida keng tarqalgan hodisa bo'lib, nutqning moddiy zanjirida, ya'ni tovushlar ketma-ketligida ma'lum bir belgiga ko'ra ikkita noo'xshash undoshning so'zlovchining talaffuz qulayligiga intilishi tufayli o'xshash undoshga aylantirilishidir. Ko'rinadiki, muayyan leksema tarkibida ma'lum belgi asosida zidlanuvchi ikki undosh talaffuz noqulayligini bartaraf qilish harakati tufayli zidlanish belgisini yo'qotadi, bir xil undoshlarga aylanadi. Natijada leksemaning og'zaki so'zlashuv varianti - uslubiy varianti maydonga keladi. Masalan, tarnov- tannov, shirmoy non- shirmonnon, badtar- battar kabi.

Metateza

Metateza har qanday tilning ham diaxron, ham sinxron holati uchun mansubdir. Bunday holatdan o'zbek tili ham mustasno emas.

O'zbek tilida metateza shu tilning ikki davr oralifidagi leksema nomemasining o'zgaruviga olib kelishi mumkin. Masalan, o'granmoq-o'rganmoq, yog'mir-yomg'ir. Shu bilan birgalikda, metatezaga uchramagan variant ham hozirgi kunda ayrim o'zbek dialektlarida saqlanayotgan bo'lishi mumkin. Bu esa tarixiy va dialektal variantlarning farqlanishiga olib keladi.

Shu bilan birgalikda, o'zbek tilining hozirgi holatida qo'llaniluvchi metateza yordamida hosil bo'lgan leksema nomemasining variantlari mavjud. Masalan, daryodayra, faryod-payrad, tuproq- turpoq, to'g'ramoq-to'rg'amoq, kirpik-kiprik va boshqalar.

Leksema nomemalarida bir bo'g'inda ikki va undan ortiq undoshlar kela olmaydi. Bundan faqat bir bo'g'inli leksema nomemalarining oxirida lt (yilt-yilt, qult- qult, milt-milt), st (ost-ust), rt (ort, turt, to'rt) undoshlarining qator kelishi mustasno.

Leksema nomemasining boshida va oxirida kelgan ikki va undan ortiq undoshlar ishtirok etgan so'zlarning ko'pi olinmalardir. Shuning uchun bunday olinma so'zlarning fonetik tuzilishi og'zaki nutqda turkiy so'zlar fonetik tuzilishiga moslashtirish, shu yo'l bilan talaffuz qulayligiga intilish harakati mavjud bo'ladi.

Bunday harakat tufayli olinma leksemalar nomemalarining og'zaki so'zlashuv variantlari paydo bo'ladi. Ular quyidagilardan iborat:

Rus tili va bu til orqali boshqa ovrupa tillaridan o'tgan leksema nomemalarining boshida bir bo'g'in tarkibida kelgan ikki va undan ortiq undoshlarni talaffuz qilish qiyin bo'lganligi tufayli, og'zaki nutqda talaffuz qulayligini ta'minlash uchun bu leksemalarning nomemalari fonetik tuzilishi turkiy

leksemalar nomemalarining fonetik arxitektonikasiga moslashtiriladi. Natijada bu leksemalarning og'zaki so'zlashuv nutqiga xos uslubiy varianti vujudga keladi.

Leksema nomemasi boshida bir bo'g'inda kelgan ikki undosh quyidagi yo'l bilan ikki bo'g'inga bo'linadi va bir bo'g'indagi qator undoshlarni ikki bo'g'in tarkibiga o'tkazish yo'li bilan turkiy tillar leksemalari nomemalarining fonetik arxitektonikasiga moslashtiriladi.

1. Fonetik tuzilishdagi leksema nomemasiga aylantiriladi. Masalan, sta-kan - is-ta-kan, stol - us-tol, stul - us-tul kabi.

2. Fonetik tuzilishga ega bo'lgan birinchi bo'g'in nomemalari fonetik tuzilishga ega bo'lgan birinchi bo'g'in nomemasiga aylantiriladi. Masalan, traktor - ta-rax-t(r), trolleybus - ta-ra-la-bus kabi.

1. Rus tili va bu til orqali o'tgan leksema nomemalarining oxirida bir bo'g'inda kelgan ikki va undan ortiq undoshlar leksema nomemasining oxiridagi qator undoshlardan so'ng bir unli orttirish yo'li bilan bir bo'g'indagi qator undoshlar boshqa-boshqa bo'g'inlarga bo'lib yuboriladi. Masalan, bank, tank leksemalari banka, tanka variantlariga ega bo'ladi. Natijada bir leksemaning ikki varianti yuzaga keladi.

2. Fors-tojik hamda rus tili orqali o'tgan bir qator olinmalarning oxirgi bo'g'inida ikki va undan ortiq undoshlar qator kelishlari mumkin. Lekin bir bo'g'inda kelgan bu undoshlar og'zaki nutqda turkiy tillarning fonetik qonuniyatlariga moslashtiriladi va bir undosh tushirib qoldiriladi. Masalan, go'sht-go'sh, g'isht-g'ish, barg-bak, vaqt-vaq va boshqa.

3. Turkiy tillar leksemalarining nomemasi fonetik tuzilishining yana bir xususiyati shundaki, bir joyda ikki unli qator kela olmaydi. Shu bois, o'z leksemasiga doir leksemalar nomemalaridagi qator unlidan birini, shuningdek, o'zlashgan leksikaga oid leksemalar nomemalaridagi qator unlilardan birini og'zaki nutqda tushirib qoldirish, ya'ni qator kelgan unlini bir unliga aylantirish yo'li bilan yoki qator kelgan ikki unli o'rtasiga y, v, h undoshlaridan birini orttirish yo'li bilan turkiy leksemalar nomemalarining fonetik arxitektonikasiga moslashtirishga harakat qilinadi. Natijada bir leksemaning bir necha uslubiy variantlari - yozma va og'zaki so'zlashuv uslubiga xos variantlari vujudga keladi.

So'z boshida tovushlar mosligi natijasida leksema variantlarining ortishi muammosi dastlab Mahmud Qoshg'ariy tomonidan bayon qilingan edi. Xususan, u qipchoq, o'g'uz tillarini hoqonicha turkcha tilga qiyoslar ekan, hoqonicha turkcha leksemalar boshidagi [y] undoshi qipchoq tillarida doimo [j] ga, o'g'uz tillarida esa nolga aylanishini bayon qiladi. Masalan, turkcha jinji, qipchoqcha jinji, o'g'uzcha inji.

Turkiy tillar o'rtasidagi ana shu fonetik moslik bugungi o'zbek tilining shevalarida ham o'z ifodasini topadi. Natijada bir leksemaning majburiy va

fakultativ variantlari vujudga keladi. Masalan, jilon-yilon-ilon; juzum-yuzum-uzum; yirik-irik; jur-yur; yog'och-og'och va boshq.

N.S.Trubetskoyning ta'biri bilan aytganda, bir fonetik qurshovda biri o'rnida ikkinchisi qo'llanib, ma'no farqlamasa, bunday fonetik birliklar bir fonemaning turli variantlari sanaladi.

Eliziya qator kelgan har xil turdagi ikki unlidan birining tushib qolishi hodisasidir. Sinerezis hodisasida qator kelgan unlilar o'zaro birikib, bir unliga aylansa, eliziya hodisalarida bu unlilardan biri tushib qoladi². Ana shu xususiyatlari bilan bu hodisalar bir-biridan farq qiladi.

Birinchi so'z oxiridagi unlining ikkinchi so'z boshidagi unli bilan to'qnashishi natijasida tushib qolishi hodisasi eliziya hisoblanadi.; Masalan, borolmoq<bora olmoq, yozolmoq<_yoza olmoq, echkemar echki emar, bekoyim<beka oyim, oltariq<oltiariq, oltoziq<olti oziq, «to'qqiz yoshli ot», yettozik<.yetts oziq, «o'n yoshli ot», mang'it shevasida yashulli<yoshiulli «yoshi katta», xo'jeli<xo'jaeli va b.

Leksema nomemalari tarkibida qator kelib qolgan ikki unlining talaffuz noqulayligini bartaraf qilishga moyillik tufayli sodir bo'ladigan fonetik hodisalardan yana biri aferezis hisoblanadi.

Aferezis ham xuddi eliziya kabi ikkita qator unlidan birining reduksiyanishidir. Bir yerda keluvchi ikkita har xil unlidan birinchisining reduksiyanib, o'z artikulyatsiyasini yo'qotishi eliziya bo'lsa, xuddi shunday sharoitda ikkinchi unlining reduksiyanishi aferezis sanaladi. Masalan, narsa<na ersa, nechun<ne uchun va boshqalar.

Quyida qator kelgan ikki unlili leksema nomemalarining paydo bo'lish sabablari hamda paydo bo'lgan fonetik noqulaylikni bartaraf etish tendensiyasi tufayli uslubiy variantlarning ko'payishi haqida to'xtalib o'tamiz.

1. Leksema nomemalarida qator kelgan ikki unlining bir unliga aylanish yo'llaridan biri sinerezis hodisasidir.

Sinerezis qator kelgan ikki unlining bir unliga aylanish hodisasidir. Sinerezis qator kelgan ikki unlining bir unliga aylanish hodisasidir.

Sinerezis o'zbek tilida bir leksema nomemasi tarkibida hamda ikki leksema nomemalari oralig'ida ro'y berishi mumkin. Ikki leksema nomemalari oralig'ida sinerezis hodisasining ro'y berishi leksema nomemalarining soddalashishiga - bir leksema nomemasiga aylanishiga olib keladi. Natijada bir leksemaning bir necha uslubiy variantlari - yozma va og'zaki so'zlashuv uslubiga xos variantlari vujudga keladi.

Bir leksema nomemasida qator unli ikki holatda uchrashi mumkin: 1) o'z leksikaga doir leksemalarda intervokal undoshning tushib qolishi natijasida; 2) olinma leksemalar nomemalari tarkibida.

Bir leksema nomemasida intervokal undoshning tushib qolishi natijasida hosil bo'lgan ikki unli o'zaro birikib, bir cho'ziq unliga aylanadi. Natijada ikkilamchi cho'ziq unlilar hosil bo'ladi.

Dissimilyatsiyaga uchrashi uchun ikkita bir xil undoshning bo'lishi shart emas. Ma'lum bir belgisi bilan o'xshash bo'lgan ikki undosh ham dissimilyatsiyaga ehtiyoj sezishi mumkin. Masalan, mabodo leksemasidagi m va b undoshlari labiallik belgisiga ko'ra o'xshash bo'lganligidan, nutqiy jarayonda talaffuz qulayligini ta'minlash maqsadida birinchi undosh til oldi sonor undoshga almashtiriladi.

Fuziya Turkiy tillarning aglyutinativ tabiati barchaga ma'lum. Aglyutinatsiyaning fuzyadan muhim farqlovchi belgilari sifatida har bir grammatik ma'noning alohidaalohida shakllar yordamida ifodalanishi, grammatik ma'noni ifodalovchi grammatik shakllarning ko'payishi bilan so'zning chapdan o'ngga qarab cho'zilib borishi, leksik va grammatik morfemalarning bir-biriga qo'shilish chokining ajralib turishi, shuningdek, grammatik shakllarning qo'shilishi o'zak morfemaning fonetik tuzilishini o'zgartirmasligi kabi belgilar ta'kidlanadi.

Oxirgi belgi turkiy tillarning analitik qo'shilishidan tashqari, so'z morfem tuzilishining singarmonistik xususiyati bilan ham uzviy bog'liqdir. Chunki grammatik shakllarning kombinator variantlari o'zak morfemaning fonetik tarkibi bilan mos holda ro'yobga chiqadi. Boshqacha aytganda, leksik morfemaning o'ng tomonidagi grammatik morfemalar so'z shaklining chap chegarasini egallagan va o'zak morfema deb yuritiluvchi leksik morfemaning fonetik tuzilishiga moslashadi. Ba'zi hollarda turkiy tillarga xos bo'lgan bu umumiy tamoyildan chetlanish holatlari, fuziya elementlari ko'zga tashlanadi. Xususan, leksik morfemaga grammatik morfemalar qo'shilganda, o'zak (leksik) morfemaning fonetik tarkibida o'zgarish ro'y beradi. Masalan, ong -angla, qashi-qashla, singil-singli, qizil-qizar kabi. Natijada bir invariant leksik morfemaning bevosita nutqiy jarayonda ong-ang, qashi-qash, singil-singl, qizil-qiz kabi bir necha kombinator variantlar orqali namoyon bo'lishiga olib keladi.

Akkomodatsiya-(muvofiqlashuv). Yonma-yon kelgan undosh va unli tovushlar artikulyasiyasining bir-biriga uyg'unlashuvi; i—u, k—g; kiyik, sigir, bugun, gul. I—u, q —k; qiyin, g'ujum, g'ijim.

Apokopa. So'z o'zagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushishi; do'st-do's, xursand-xursan kabi. O'zbek tilidagi bu fonetik jarayonlar nutqning qulayligi hamda tejamkorligi uchun hizmat qiladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Trubetskoy N. M., Osnovi fonologii, per. S nem., M., 1960;

2. Zin der L . R., Obshaya fonetika, L., 1960;
3. Polivanov Ye. D., Stati po obshemu yazikoznaniyu, M., 1968;
4. Reformatskiy A. A., Iz istorii otechestvennoy fonologii, M., 1970;
5. Baskakov N. A., Sodiqov A. S, Abduazizov A. A., Umumiy tilshunoslik, T., 1979,
6. Nurmonov A. N., O‘zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi, T., 1990;
7. Abduazizov A. A., O‘zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi, T., 1992.